

مجله علمی - تحقيقي بين المللی ديوان

ديوان نړيوال علمي - څېړنيز ژورنال

مجله ديوان الدولية للبحوث العلمية

DİWAN Uluslararası Bilimsel Araştırma Dergisi DİWAN
International Scientific and Research Journal

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

دوره ۵؛ شماره ۲؛ تابستان و خزان ۱۴۰۳

Volume 5th; Issue 2nd; Summer & Fall 2024نقش آب در زندگی از منظر قرآن کریم
دور الماء في الحياة من منظور القرآن الكريم

The Role of Water in Life from the Perspective of the Holy Quran

Kur'an-ı Kerim Açısından Suyun Hayattaki Rolü

Doi: <https://doi.org/10.69892/Diwan.521>عبدالواحد جهيد^۱ برهان الدين رهياب^۲

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma
makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Received Date:

18.3.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:

04.5.2024

معلومات مقاله / بيانات المقال

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقيقي / البحثي

تاريخ دریافت مقاله / تاريخ استلام المقال:

تاريخ پذیرش مقاله / تاريخ قبول المقال:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No Plagiarism Detected.

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین Turnitin بررسی شده

Plagiarism یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال Turnitin ولم يثبت انه من السرقات الادبية

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی.

عبدالواحد جهيد - برهان الدين رهياب، "نقش آب در زندگی از منظر قرآن کریم"، مجله ديوان ۲/۵ (سرطان ۱۴۰۳)، ۱-۱۹.

Atf:

Abdul Wahid Jahheed - Burhanuddin Rahyab, " Kur'an-I Kerim Perspektifinden Suyun Hayattaki Rolü", *Diwan Dergisi* 5/2 (Temmuz 2024), 1-19.^۱ پوهاند، دوکتور، عضو دپارتمنت فقه و عقیده پوهنتون تعلیم و تربیه کابل، ORCID: 0009-0009-6666-3652، jaheed90@gmail.com^۲ پوهنیار، عضو دپارتمنت ثقافت اسلامی پوهنتون تعلیم و تربیه کابل، ORCID: 0009-0003-6791-9572، rahyab1366@gmail.com

چکیده

کلمات کلیدی:
آب، حق نباتات،
تداوی، ملکیت آب،
نظافت، اسراف، قرآن
کریم.

آب نعمت الله متعال، مایه حیات زنده جانها، عامل انکشاف و پیشرفت های بشری در بخش های صنعت، صحت، زراعت و تأمین کننده شرایط عبادت است. آب، در قرآن کریم به تعبیرات مختلف به دفعات زیاد ذکر شده است. افزون بر آن انسانها نبات و بقیه زنده جانها حقوقی در آب دارند که برای زنده ماندن، رشد و نمو، اعطای ثمر و حاصل باید آب برایشان تأمین باشد. انسان به عنوان گل سرسبد مخلوقات و بهترین آنان که همه موجودات جهان، خلیفه الله متعال در زمین، یکی از وظایفش محافظت از آب است. تحقیق حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی استنباطی با روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه ای انجام شده، به دنبال دریافت نقش و اهمیت آب در زندگی انسان از منظر قرآن کریم است. مهم ترین نتایج این تحقیق، اثبات این که استفاده از آب حق مسلم و بلامنازع هر انسان، به اندازه ای که بسنده نیازهای زندگی اش باشد و برای همیشه و به طریقه مضوون و امن به آن دسترسی داشته باشد. چون ملکیت آب انحصاری نیست؛ همه انسانها به طور مساوی در آن حق دارند. آب، به عنوان نعمت و رحمت الله متعال برای انسانها، استفاده های گوناگون در زندگی بشری دارد، یکی از موارد استفاده آن تداوی امراض است. شفابخش بودن برخی از آبها به نصوص و تجربه ثابت شده است. با گواهی قرآن کریم، تاریخ و باستان شناسی آب، عامل عمده در ایجاد تمدن بشری است، تمدن بشری از کنار آبها و رودخانهها، نشأت کرده است. در بیست سال آینده، آب یکی از محورهای مهم سرمایه گذاری و ارزشمندتر از نفت خواهد بود.

الملخص

الكلمات المفتاحية:
الماء، حقوق النبات،
المعالجة، ملكية الماء،
التنظيف، الإسراف، القرآن
الکریم.

الماء نعمة الله تعالى هو مصدر الحياة للكائنات الحية، وعامل التنمية البشرية والتقدم في مجالات الصناعة والصحة والزراعة وتوفير ظروف العبادة. لقد ورد ذكر الماء في القرآن الكريم عدة مرات بتعبيرات مختلفة. وبالإضافة إلى ذلك فإن للإنسان والنبات وسائر الكائنات الحية حقوقاً في الماء، ولا بد من توفير الماء لها لكي تعيش وتنمو وتتطور وتعطي ثماراً ونتائج. الإنسان باعتباره رائد الخلق وخير المخلوقات في العالم، خليفة الله عز وجل في الأرض، من واجباته حماية الماء. ويسعى البحث الحالي الذي أجري بالمنهج الوصفي التحليلي والاستدلالي بأسلوب جمع المعلومات المكتبية إلى فهم دور وأهمية الماء في حياة الإنسان من منظور القرآن الكريم. ومن أهم نتائج هذا البحث إثبات أن استخدام الماء هو حق كل إنسان، بقدر ما يكفي لاحتياجات حياته والحصول عليه دائماً وبطريقة آمنة وأن المياه ليست ملكية حصرية، فإن لجميع الناس حقوقاً متساوية في الحصول عليها. الماء نعمة ورحمة من الله تعالى للإنسان، وله استخدامات متعددة في حياة الإنسان، ومن استخداماته علاج الأمراض. لقد تم إثبات الخصائص العلاجية لبعض المياه من خلال النصوص والخبرة. وبشهادة القرآن الكريم والتاريخ وعلم الآثار الماء هو العامل الرئيسي في خلق الحضارة الإنسانية. وان الحضارة الإنسانية قد نشأت من الجانب الأثري. وفي السنوات العشرين المقبلة، سيكون الماء أحد محاور الاستثمار المهمة وأكثر قيمة من النفط.

Abstract

Water, deemed a divine blessing, serves as the fundamental source of sustenance for all living organisms and acts as a catalyst for human progress across various domains such as industry, health, agriculture, and worship. Repeatedly referenced in the Quran across diverse contexts, water holds paramount importance. Moreover, every being, including humans, possesses inherent water rights essential for survival, growth, and productivity. As the apex of creation and Allah's stewards on Earth, humans bear the responsibility of safeguarding this vital resource. This study, employing a descriptive-analytical and deductive methodology rooted in library research, seeks to delve into the role and significance of water in human existence from the vantage point of the Holy Quran. The principal findings affirm water usage as an undeniable and inalienable right of every individual, extending to the satisfaction of essential life needs and the provision of permanent and secure access. Given that water is not privately owned, equitable entitlements are granted to all human beings. Functioning as both a divine blessing and a merciful provision, water serves multifarious roles in human life, including its healing properties against ailments, as explicitly delineated and empirically evidenced. Supported by Quranic, historical, and archaeological evidence, it is established that water has historically played a pivotal role in the advancement of human civilization. Human progress and development have historically thrived in close proximity to water bodies. Looking ahead, water is poised to become a central area of investment in the next two decades, potentially surpassing the value of oil.

Keywords:

Water, Rights of Plants, Healing, Ownership of Water, Cleanliness, Wastefulness, The Holy Quran.

Özet

Yüce Allah'ın nimetlerinden biri olan su, canlıların hayat kaynağıdır, insanın sanayi, sağlık, tarım, ibadet şartlarını sağlama alanlarında gelişme ve ilerlemesinin unsurudur. Su, Kur'an-ı Kerim'de birçok kez farklı yorumlarla anılmaktadır. Bununla birlikte insan, bitki ve diğer canlıların su üzerinde hakları vardır ve onların hayatta kalabilmeleri, büyüyüp gelişebilmeleri, meyve verebilmeleri ve sonuç alabilmeleri için suyun sağlanması gerekmektedir. Yaratılışın sancaktarlığı ve dünyadaki tüm yaratıkların en iyisi, Yüce Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan insanın görevlerinden biri de suyu korumaktır. Kütüphane bilgilerinin toplanması yöntemiyle betimleyici-analitik ve çıkarımsal yöntemle gerçekleştirilen bu araştırma, suyun insan hayatındaki rolünü ve önemini Kur'an-ı Kerim perspektifinden anlamayı amaçlamaktadır. Bu araştırmanın en önemli sonuçları, su kullanımının, yaşamının ihtiyaçlarına yettiği ölçüde ve suya sonsuza kadar güvenli ve emniyetli bir şekilde ulaşabilmenin her insanın tartışılmaz hakkı olduğunun kanıtlanmasıdır. . Su münhasır bir mülk olmadığı için tüm insanlar eşit haklara sahiptir. Yüce Allah'ın insanlara bir nimeti ve rahmeti olan suyun, insan hayatında çeşitli kullanımları vardır, kullanımlarından biri de hastalıkların tedavisidir. Bazı suların iyileştirici özellikleri metinlerle ve tecrübelerle kanıtlanmıştır. Kur'an-ı Kerim'in şahitliğiyle suyun tarihi ve arkeolojisi, insan medeniyetinin yaratılışında önemli bir faktördür. Önümüzdeki yirmi yılda su, yatırımın önemli eksenlerinden biri olacak ve petrolden daha değerli olacak.

Anahtar Kelimeler:

Su, Bitkilerin Hakkı, Tedavi, Suyun Mülkiyeti, Temizlik, Israf, Kur'an-ı Kerim.

مقدمه

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والصلاة والسلام علی خیر خلقه محمد وآله واصحابه اجمعین و بعد:

آب، رحمت الله متعال است و از منظر قرآن کریم اهمیت بزرگ دارد. ادامه و استمرار زندگی مرتبط به آب است، نظافت و پاک‌ی انسان، حفظ صحت و محیط زیست سالم بستگی به آب دارد. اهمیت آب از منظر قرآن کریم از آنجا هویدا می‌شود که کلمه «ماء، آب» ۶۳ بار در قرآن کریم ذکر شده است، عرش پروردگار قبل از آفرینش زمین بر آب استقرار داشت، ﴿وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ﴾^۳، یکی از ارزشمندترین نعمات جنت، جریان نهرها در آن است. معلوم است که آب بعد از انسان از جمله با ارزش‌ترین مخلوقات الله متعال است. چون حیات انسان؛ بلکه تمامی زنده جان‌ها مرهون موجودیت آب است. برای انسان‌های مؤمن، آب در کنار ارزش حیاتی ارزش عبادتی و دینی نیز دارد، چون یکی از اهداف مهم زندگی انسان مؤمن انجام عبادت الله متعال است که آن بدون طهارت (وضوء و غسل) ناتمام است. هدف این تحقیق تشخیص مکلفیت‌های انسانی در قبال آب، حفاظت آن و صرفه‌جویی در مصرف و عدالت در توزیع آن برای همه جوانب استفاده‌کننده، از انسان‌ها و بقیه زنده جان‌ها و نباتات است. آب، نعمت الله متعال، مایه حیات زنده جان‌ها، عامل انکشاف و پیشرفت‌های بشری در بخش‌های صنعت، صحت، زراعت^۴ و تأمین‌کننده شرایط عبادت است. الله متعال فرموده است: ﴿وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾^۵. و هر چیز زنده را از آب آفریدیم، آیا (به وحدانیت من) ایمان نمی‌آورند؟ این آیه مبارکه دلیل بر این است که آب سبب حیات است، چون الله متعال حیات را منوط بر آب گردانیده است. آب با تمام اشکالش: مایع، جامد، گاز، شیرین و شور^۶، کمک‌کننده زندگی در این کره خاکی (زمین) است. ابرها، بخار آب، لایه گازی (اوزون) نقش عمده و مهم در جلوگیری از رسیدن اشعه مضره آفتاب به زمین دارند؛ اگر این لایه در جو (فضا میان آفتاب و زمین) نباشد، امکان زندگی در این کره خاکی وجود نخواهد داشت.^۷ الله متعال فرموده است: ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيِّتًا وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنْسَابًا كَثِيرًا﴾^۸. از آسمان آب پاکیزه نازل کردیم. تا به وسیله آن (آب) سرزمین مرده را زنده کنیم و آنرا به آنچه از چهارپایان و انسان‌های بسیاری که آفریده‌ایم، بنوشانیم. این کثیر در تفسیر این آیه نوشته است: زمینی که در انتظار نزول باران بود، با نزول باران زنده می‌گردد، انواع واقسام گیاهان و گلها را می‌رویاند ﴿لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيِّتًا﴾، از آب این باران تعداد زیاد مخلوقات و چهارپایان و انسان‌ها می‌نوشند، نیاز نوشیدنی شان را مرفوع می‌سازند، هم‌چنان، از زروع و ثمار رویده توسط باران سود می‌برند.^۹ بنابراین نبود باران به معنی محروم شدن این مخلوقات از نعمت آب است. شادابی زمین مرهون نزول آب از آسمان (باران) است، ﴿وَأَنْزَلْ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنبِتُوا شَجَرَهَا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بَلٌّ لَهُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ﴾^{۱۰}. و از آسمان آبی برایتان فرود آورده است، پس به وسیله آن باغ‌های زیبا رویانیدیم در حالی که شما نمی‌توانستید درختانش را برویانید. آیا معبودی با الله هست؟ نه؛ بلکه در حقیقت آن‌ها گروه کجرو هستند. ازدیاد این نعمت افزودن بر رحمت الله متعال مدیون شکر گزاری از آن خالق متعال است، ﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾^{۱۱}. پروردگارتان اعلان کرد، که اگر نعمت‌هایم را شکر کنید، بر نعمت‌های شما می‌افزایم و اگر کفر بورزید، بی‌گمان عذاب من بسیار سخت است. نبود نعمت

۳. الهود ۷/۱۱.

۴. محمد عظیم عظیمی، جغرافیای انسانی افغانستان (تهران: میدان انقلاب خیابان کارگر جنوبی حبیان روانمهر پلاک ۱۴۵ طبقه دوم طبع اول، ۱۳۹۱ ه.ش)، ۵۲.

۵. الانبیاء ۳۰/۲۱.

۶. عباس جعفری، فرهنگ گیتا شناسی (اصطلاحات جغرافیایی) (بی‌جا: موسسه جغرافیایی وکاتوگرافی چاپ پنجم، ۱۳۸۶ ه.ش)، ۹.

۷. جعفری، فرهنگ گیتا شناسی (اصطلاحات جغرافیایی)، ۵۲.

۸. فرقان ۴۸-۴۹.

۹. إسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم (بی‌جا: دار طیبة للنشر والتوزیع، ۱۹۹۹ م)، ۱۱۵/۶.

۱۰. النمل ۲۷/۶۰.

۱۱. الإبراهیم ۷/۱۴.

آب خودش غذای غیر قابل تحمل برای همه زنده جانها است، نیاز به غذای دیگر ندارد، آنها با سلب نعمت آب به اثر ترمرد و سرکشی انسان؛^{۱۲} با ترمرد انسان نعمت الله متعال قطع شده، علاوه بر انسان دیگر مخلوقات نیز دچار عذاب خشک سالی و کم آبی می شوند.

پیرامون پیشینه‌ای این موضوع حسب تلاش محقق موضوعاتی از منظر علوم طبیعی نوشته شده است؛ اما از منظر قرآن کریم، محقق به اثری در منابع داخلی دست نیافت؛ اما در منابع عربی، اثر وزینی تحت عنوان «الماء بین العلم والایمان» توسط دکتر هانی عماره که متخصص علم کیمیای تحلیلی است به مسایل عمومی آب پرداخته است و در یک فصل آن به تحلیل موضوع آب از منظر قرآن و سنت اشاراتی دارد، بیشتر بحث‌های آن مربوط به موضوعات تحلیلی علمی است، همچنان کتابی تحت عنوان «الماء فی القرآن الکریم» توسط محترم غالب محمد رجا، به رشته تحریر در آمده است، عمده ترین بحث‌های آن در ماحول موضوع آب و طبیعت، امثال قرآنی پیرامون آب، آب در قصص قرآن و مسائل بحار و انهار قرآن کریم است؛ اما تلاش محقق در این مقاله تشخیص مسؤولیت‌های انسانی پیرامون آب، صرفه جویی در مصرف، عدالت در توزیع و دست رسی به منابع آبی است. ساختار این تحقیق در بر گیرنده تعریف و مفهوم آب، حقوق نباتات در آب، مسؤولیت انسان در قبال آب و ملکیت آن، نقش آب در نظافت، تداوی امراض و شفا بخشی، وجود آب به قدر نیاز، نقش آب در ایجاد تمدن‌های بشری می باشد. تحقیق حاضر با روش توصیفی-تحلیلی استنباطی با روش جمع آوری اطلاعات کتابخانه‌ای انجام شده است.

الف: تعریف آب

آب یا «ماء» ماده نوشیدنی است. در اصل «مَوَّة» بوده همزه آن مبدل از (الهاء) است، جمع قلة آن «امواء» و جمع کثرة آن «مياه» است.^{۱۳} تعریف و ماهیت آب، بنابر اصطلاحات اهل تخصص متفاوت است. فقهاء تعریف خاص و دقیق ماهیه وی برای آب ارائه نداشته‌اند و آنرا معلوم بالبداهه دانسته‌اند.^{۱۴} برخی از فقهاء آب را چنان معرفی کرده‌اند: «هُوَ جَسْم رَقِيقٍ مَائِعٍ بِه حَيَاةٌ كُلِّ نَامٍ»؛^{۱۵} یعنی آب ماده مایع و رقیقی است که حیات همه زنده جانها به آن بستگی دارد؛ به تعبیر دیگر ماده سیالی است که همه کائنات برای زنده ماندن از او استمداد می گیرند.^{۱۶}

ب: مفهوم آب در قرآن کریم

آب، در قرآن کریم به تعبیرات مختلف به دفعات زیاد ذکر شده است؛ اما اسم جامع برای همه تعبیرات آن لفظ «ماء» است. لفظ ماء در قرآن کریم به اساس گفته دکتر صالح محمد البنداق، شصت و سه بار وارد شده است.^{۱۷} افزون بر این آب در قرآن کریم به الفاظ

^{۱۲}. ابن کثیر، أبو الفداء، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم (دارالطیبة، ۱۹۹۹ م) ۴/۴۷۹.

^{۱۳}. إسماعیل بن حماد الجوهري، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربية (بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۷ م)، ۶/۲۲۵۰.

^{۱۴}. عبد الکریم بن عبدالله الخضیر، شرح بلوغ المرام بترقیم الشاملة آلیا (بی جا، بی تا)، ۲۱/۱.

^{۱۵}. أبو البقاء، أبوب بن موسی الحسینی القریمی الکفوی، الکلیات معجم فی المصطلحات و الفروق اللغویة (بیروت: مؤسسة الرسالة، بی تا)، ۸۷۳؛ ابن عابدین،

محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز، رد المحتار علی الدر المختار (بیروت: دار الفکر، ۱۹۹۲ م)، ۱/۱۷۹.

^{۱۶}. قلنجی محمد رواس، قنیهی حامد صادق، معجم لغة الفقهاء (بی جا: دار النفائس للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۸ هـ ش)، ۳۹۵.

^{۱۷}. محمد صالح البنداق، هداية الرحمن لألفاظ وآيات القرآن (بیروت: دارالآفاق الجديدة، ۱۹۸۱ م)، ۳۶۲-۳۶۳.

و تعبیرات، مطر،^{۱۸} الغیث،^{۱۹} الودق،^{۲۰} برد،^{۲۱} وابل،^{۲۲} صیب،^{۲۳} طل،^{۲۴} الشراب^{۲۵} و ... نیز آمده است. القاب مختلف آب در قرآن کریم اشاره به دوران آب در کائنات دارد، این دوران در حالات مختلف به نام‌های متفاوت یاد آوری شده است، مهم‌ترین عامل دوران آب در کائنات آفتاب است که با فراهم آوردن زمینه تبخیر، انتقال آب از بحرها و تبدیل آن به ابر و انتقال آن توسط بادهای زمینی باران را فراهم می‌آورد.^{۲۶} اطلاق القاب واصطلاحات مختلف بر آب، در قرآن کریم دلالت بر اهمیت آن در کائنات و نقش آب استمرار حیات زنده جان‌ها دارد؛ چون نبود آب به معنی نبود حیات در کائنات است، کائناتی که الله متعال آنرا برای اهداف بزرگ آفریده و انسان را به عنوان اشرف المخلوقات خلیفه خود در آن قرار داد است، ادامه حیات در این کون بدون تنظیم و مدیریت سالم آب ناممکن به نظر می‌رسد.

ج: حقوق نباتات در آب

افزون بر انسان‌ها نبات و بقیه زنده جان‌ها نیز حق و حقوقی در آب دارند برای زنده ماندن، رشد و نمو، اعطای ثمر و حاصل برای انسان و بقیه روزی خواران، باید آب برایشان تأمین باشد، الله متعال فرموده است: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرَجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكُمْ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾.^{۲۷} و الله آن ذاتی است که از آسمان آبی فروآورد، پس به وسیله آن هرگونه گیاه را بیرون آوردیم و از آن گیاه، جوانه سبزی را بیرون آوردیم که از آن جوانه سبزی دانه‌های به هم پیوسته را بیرون آوردیم و از شکوفه درختان خرما خوشه‌هایی است نزدیک به زمین و نیز (رویانی‌دیم) باغ‌های از درخت‌های انگور و زیتون و انار را مشابه به همدیگر و غیرمشابه، به میوه آن درخت، چون ثمر آن ظاهر شود نگاه کنید و (نیز) به پخته شدن آن، وقتی برسد (نگاه کنید). یقیناً در این‌ها (نباتات) برای مردمی که ایمان می‌آورند نشانه‌هاست (که دلیل بر قدرت الله است).

با در نظر داشت این آیه کریمه این حقیقت برملا می‌گردد که الله متعال آب را خلق کرده و آنرا مایه حیات همه مخلوقات و زنده جان‌ها قرار داده است، هر یکی از آن‌ها (انسان، حیوان و نباتات) به اندازه معین و نیازشان در آن حق و سهم دارند، باید این سهمیه برایشان فراهم باشد، در غیر آن نظام زندگی برهم خواهد خورد.

د: مسؤولیت انسان در قبال آب

انسان به عنوان گل سرسبد مخلوقات و بهترین آنان که همه موجودات جهان برای آن و او برای عبادت، تعمیر و آبادانی زمین آفریده شده است، خلیفه الله متعال در زمین است، وظیفه اش اشراف و حفاظت از امور این دنیا است، نه تصرف به گونه مطلق، بدون قید و شرط. پس انسان در تصرفاتش پیرامون آب مستثنا از این اصل بوده نمی‌تواند، انسان مکلفیت دارد تا از ضایع ساختن آب، آلوده سازی و مصرف بی‌مورد آن جلوگیری نماید. پیامبر صلی الله علیه و سلم فرموده است: ﴿اتَّقُوا الْمَلَاعِنَ الثَّلَاثَةَ: الْبِرَّازَ فِي الْمَوَارِدِ،

۱۸. النساء ۱۰۲/۴.

۱۹. اللقمان ۲۴/۳۱.

۲۰. النور ۴۳/۲۴.

۲۱. النبأ ۲۴/۷۸.

۲۲. البقرة ۲۶۸/۲.

۲۳. البقرة ۱۹/۲.

۲۴. البقرة ۲۶۵/۲.

۲۵. النحل ۱۰/۱۶.

۲۶. هانی عبدالقادر عمارة، الماء بين العلم والایمان (المملكة الاردنية الهاشمية: دار زهران للنشر والتوزيع، ۲۰۱۲ م)، ۴۲-۴۳؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم،

۴۷/۵.

۲۷. الأنعام ۹۹/۶.

وَقَارِعَةَ الطَّرِيقِ، وَالظَّلَّ^{۲۸} از سه کرداری که موجب لعنت و دشنام می‌شوند بهره‌زید: رفع حاجت کردن در جاهایی که مردم از آن آب می‌گیرند، محل عبور و مرور مردم و محل سایه‌بان مردم؛ چون این نعمت خداداد متعلق به تمامی زنده جان‌ها و جهان هستی است.^{۲۹} در هدایت‌های نبوی صلی‌الله‌علیه‌و سلم، از آلوده‌سازی منابع آبی به‌خصوص آب ایستاده، منع شده است، آن‌هم به‌منظور رعایت تأمین حفظ‌الصحة عمومی و خصوصی؛ چنانچه در روایتی ابی‌هریره رضی‌الله‌عنه آمده است، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم فرمود: «اتَّقُوا الْمَلَاعِنَ الثَّلَاثَةَ: الْبِرَازَ فِي الْمَوَارِدِ، وَقَارِعَةَ الطَّرِيقِ، وَالظَّلَّ»^{۳۰} از سه کرداری که موجب لعنت و دشنام می‌شوند بهره‌زید: رفع حاجت کردن در جاهایی که مردم از آن آب می‌گیرند، محل عبور و مرور مردم و محل سایه‌بان مردم. آلوده‌سازی منابع آب موجب افساد منافع عامه می‌گردد، که افساد منافع عامه، ظلم است و هر ظالم ملعون قرار می‌گیرد.^{۳۱} همچنان ابن‌عباس رضی‌الله‌عنه، روایت کرده است، از رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌و سلم شنیدم که می‌فرمود: «اتَّقُوا الْمَلَاعِنَ الثَّلَاثَةَ» قِيلَ: مَا الْمَلَاعِنُ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: «أَنْ يَقْعُدَ أَحَدُكُمْ فِي ظِلِّ يُسْتَظَلُّ فِيهِ، أَوْ فِي طَرِيقٍ، أَوْ فِي نَعْمِ مَاءٍ»^{۳۲} از سه کرداری که موجب لعن می‌شود بهره‌زید! گفته شد: ملاعن چیست ای رسول خدا؟ فرمود: اینکه یکی از شما در محل سایه‌بان مردم و یا در مسیر راه و یا در مجمع آبی (محلی که آب در آن استقرار می‌گیرد) رفع حاجت کند.^{۳۳} روایات وارده مبین ارشاد به مکارم الاخلاق و تربیت بهداشتی برای حفظ نفس و رفع ضرر و اذیت مردم است.^{۳۴} این روایات با عمومیت‌شان تمامی منابع آبی، رودخانه‌ها، نهرها و چشمه‌ها و چاه‌ها را در برمی‌گیرد.

هـ: ممنوعیت اسراف آب

اسراف در همه امور مذموم بوده، حتی در نوشیدنی آشامیدن‌ها، الله متعال فرموده است: ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾^{۳۵} و بخورید و بنوشید؛ ولی اسراف (حدگذری) نکنید. چون (الله) اسراف‌کنندگان را دوست ندارد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم از اسراف آب در تمامی موارد حتی در وضوء کردن منع فرموده است.^{۳۶} همچنان خود ایشان به‌منظور صرفه‌جویی از آب به یک مد آب وضوء و به‌اندازه یک صاع غسل می‌گرفتند.^{۳۷} این دستور قرآن کریم و ارشادات نبوی صلی‌الله‌علیه‌و سلم، مشعر منع از اسراف، توصیه و تشویق به صرفه‌جویی برای تأمین آب است، که زندگی انسان‌ها و بقیه موجودات به آن بستگی دارد.

و: ملکیت آب

استفاده از آب حق مسلم و بلامنزاع هر انسان است، به‌اندازه‌ای که بسنده نیازهای زندگی‌اش باشد و برای همیشه و به طریقه مصون و امن به آن دسترسی داشته باشد. چون ملکیت آب انحصاری نیست؛ همه انسان‌ها به‌طور مساوی در آن حق دارند، چنانچه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم فرموده است: «الْمُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ: الْكَلَاءِ، وَالْمَاءِ، وَالنَّارِ»^{۳۸} مسلمانان در سه چیز باهم شریک‌اند: چراگاه، آب و آتش. هدف از چراگاه آن سبزه‌زارهایی است که در صحرا می‌روید و ملکیت به‌خصوص برای کسی در آن ثابت

^{۲۸}. أبو داود سليمان بن الأشعث السجستاني، سنن أبي داود (بيروت: المكتبة العصرية، صيدا (بي‌تا)، "طهارة"، ۱۴ (۲۶).

^{۲۹}. عبدالرحمن وليد و ديگران، "ادارة المياه في الاسلام"، المجلة العربية للاحقليات المياه، العدد ۱ (اپريل، ۲۰۱۸م)، ۱۵.

^{۳۰}. سنن أبي داود، "طهارة"، ۱۴ (۲۶).

^{۳۱}. علي بن (سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الهروي، مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح (بيروت: دار الفكر، ۲۰۰۲م)، ۳۸۵/۱.

^{۳۲}. أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني، مسند أحمد بن حنبل (بي‌جا: مؤسسة الرسالة، ۲۰۰۱م)، ۴/۴۴۸.

^{۳۳}. زين الدين محمد فيض المناوي، القدير شرح الجامع الصغير (مصر: المكتبة التجارية الكبرى، ۱۳۵۶ هـ)، ۱/۱۳۷.

^{۳۴}. حمد بن محمد بن إبراهيم الخطابي، معالم السنن، وهو شرح سنن أبي داود (حلب: المطبعة العلمية، ۱۹۳۲م)، ۲۲/۱.

^{۳۵}. الأعراف ۳۱/۷.

^{۳۶}. برایش گفت: «مَا هَذَا السَّرْفُ؟» این اسراف در مصرف آب برای چیست؟ وی گفت: آیا در وضوء گرفتن هم اسراف وجود دارد؟ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم فرمود: آری! اگرچه در کنار نهر روان هم قرار داشته باشی، الشیبانی، مسند أحمد بن حنبل، ۱۱/۶۳۷، (۷۶۵).

^{۳۷}. «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَتَوَضَّأُ بِالْمُدِّ، وَيَغْتَسِلُ بِالصَّاعِ»، الشيباني، مسند أحمد بن حنبل، ۴۱/۴۷۲، (۲۵۰۱۵).

^{۳۸}. سنن أبي داود، "إجارة"، ۶۲، (۳۴۷۷).

نیست و مقصد از آب، آن آب‌های عمومی دریاها و بحار، چشمه‌ها و کاریزهای بلا مالک است و هدف از آتش سنگ‌های آتش افزا است که مردم به واسطه آن آتش می‌افروختند.^{۳۹} همچنان در روایتی دیگر آمده است که از پیامبر صلی الله علیه و سلم، پرسیده شد: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الشَّيْءُ الَّذِي لَا يَحِلُّ مَعَهُ؟ قَالَ: [الْمَاءُ].^{۴۰} ای رسول خدا چه چیزی ممانعت آن از مردم حرام است؟ فرمود: آب، این روایت با اطلاق آن، دربرگیرنده آب جاری و مطلق می‌شود.^{۴۱} این روایات با عمومیت‌شان، ملکیت آب‌های عمومی را برای عامه انسان‌ها ثابت می‌کند، انحصار، احتکار و محروم ساختن مردم از استفاده آن حین نیاز، شرعاً ممنوع و حرام است.

با در نظر داشت این نصوص غصب، سرقت، احتکار آب و عدم احترام به حقوق دیگران پیرامون آب نادرست است. پیامبر صلی الله علیه و سلم فرموده است: [مَنْ احْتَكَرَ فَهُوَ خَاطِئٌ].^{۴۲} کسی که احتکار کند او خطاکار است. استفاده از آب حق مسلم و بلامنزاع هر انسان است، به اندازه‌ای که بسنده نیازهای زندگی‌اش باشد، برای همیشه به مصون و امن به آن دسترسی داشته باشد. این روایت با اطلاق آن، دربرگیرنده تمامی آب‌ها می‌شود.^{۴۳} منابع آبی عام که ملکیت اختصاصی افراد نباشد، حق اولویت استفاده از آن مربوط به نزدیک‌ترین افرادی می‌شود که ملکیت‌هایشان در آن موقعیت قرار دارد؛ در گام نخست آن‌ها ب ه قدر ضرورت استفاده کرده، بعد آب را برای دیگران رها می‌کنند. این موضوع متعلق به استفاده از آب سیلاب است که ملکیت اختصاصی برای افراد خاص در آن وجود ندارد؛ یعنی همه در آن حقوق مساوی دارند؛ اما شیوه استفاده آن قسمی است که افرادی که در اول در مسیر سیلاب قرار دارند، اولویت استفاده از آن‌ها است.^{۴۴} همانگونه که ضرر سیلاب‌ها چنان است، در ورود سیلاب صدمه و زیان آن عمومی است همه را یکسان متضرر می‌کند؛ اما کسانی که در مسیر سیلاب در اول قرار دارند از همه اولتر مورد تهدید اند، در استفاده از منفعت نیز این اصل باید رعایت گردد.

موضوع ملکیت آب در روابط بین المللی نقطه و محور اساسی را تشکیل می‌دهد؛ چون برخی از دریاها و رودها، از مرزهای چندین کشور عبور می‌کند، ملت‌های مختلف از آن استفاده می‌کنند. در اداره امور این رودخانه‌ها افزون بر ملت‌ها، کشورها نیز دخیل هستند، احیاناً نزاع‌های در این زمینه به وقوع می‌پیوندد، منازعه بر امور آب بر بقیه روابط میان کشورها و ملت‌ها اثر می‌گذارد، به همین جهت در سال ۱۹۹۷ اداره بین المللی آب ملل متحد قانون بین المللی آب را که دارای ۳۳ ماده است به تصویب رساند، این قانون را کمیته قانون‌گذاری بین المللی وضع کرده و مجمع عمومی ملل متحد آنرا تأیید کرده است. این قانون اکنون در انتظار تصدیق دول اعضاء برای اجرایی شدن آن است.^{۴۵}

این قانون موضوعات عمده و مهم را پیرامون تنظیم آب در بر دارد از جمله در ماده پنجم آن موضوع استخدام و استفاده معقول و منصفانه آب از طرف کشورها و ملت‌های است که آب‌های بین المللی از آن عبور می‌کند. در ماده هشتم آن موضوع عدم ضرر و آسیب بزرگ بر این آب‌ها است که کشورها و ملت‌های دیگر را متضرر سازد. در ماده بیستم این قانون به تعاون و همکاری کشورهای ساحلی این رودخانه در امورات مهم آبی که در نتیجه آن منازعات آبی بر کنار و صلح میان آنان بر قرار بماند توصیه شده است. در ماده بیست و یکم تأکید به حفظ این رودخانه‌ها و مسائل مربوط به ایکولوژی آن شده است.^{۴۶} اگرچه این قانون الزام آور نیست،

^{۳۹}. الخطابی، معالم السنن، ۱/۱۲۹.

^{۴۰}. الشیبانی، مسند أحمد بن حنبل، ۲۹۳/۲۵، (۱۵۹۴۵).

^{۴۱}. ابن رجب زین الدین عبد الرحمن بن أحمد بن الحسن، جامع العلوم والحکم فی شرح خمسين حديثاً من جوامع الكلم (بيروت: مؤسسة الرسالة، ۲۰۰۱م)، ۲/۲۲۱.

^{۴۲}. مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري، المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم (بيروت: دار

إحياء التراث العربي، بی‌جا)، "تحریم الاحتکار"، ۲۶ (۱۶۰۵).

^{۴۳}. ابن رجب، جامع العلوم والحکم، ۲/۲۲۱.

^{۴۴}. الخطابی، معالم السنن، ۳/۱۸۱-۱۸۳.

^{۴۵}. عبد الرحمن وليد و دیگران، اداره المياہ فی الاسلام، ۳۳.

^{۴۶}. وليد و دیگران، اداره المياہ فی الاسلام، ۳۳.

اما با مبادی عامه شریعت اسلامی همخوانی دارد و آن اینکه آب از جمله ملکیت‌های عامه است، اصل در ملکیت‌های عامه در شریعت اسلامی این است، هر فرد از افراد جامعه حق استفاده از آنرا دارند مشروط بر آنکه موجب ضرر برای دیگران نشود. همچنان هیچ کس حق ممانعت استفاده از آب را ندارد؛ مگر اینکه این آب در ملکیت خاص فردی قرار داشته باشد.^{۴۷}

کشورها در جهان معیار واحد برای مصرف مقدار آب ندارند، هر کشوری طبق معیارهای خودشان در مصرف آب عمل می‌نمایند، معیار ملل متحد برای مصرف آب برای فرد (۵۰-۱۰۰) لیتر آب در روز است؛^{۴۸} اما کشور اسرائیل عملاً (۳۳۰) لیتر آب به ازای هر فرد به مصرف می‌رساند، در حالیکه کشور فلسطین در جوار اسرائیل سهم هر فرد (۵۰) لیتر آب در روز است.^{۴۹} در حالیکه برخی از ملت‌ها از دست رسی به آب نوشیدنی در رنج هستند. این وضعیت در مصرف آب لازم می‌گرداند، که مدیریت درست آب به سطح بین‌المللی وجود داشته باشد؛ تا منازعات موارد آبی را مدیریت عادلانه نماید.^{۵۰}

در گزارش ملل متحد پیرامون آب آمده است: نگرانی برای کمبود آب، حتی محروم شدن برخی از مناطق از وجود آب وجود دارد، علت این نگرانی، ازدیاد نفوس بشری، ارتفاع سطح معیشت، شهر نشینی، تولید گازهای گل‌خانه‌ای گفته شده است. اگر وضعیت چنان ادامه یابد، نصف از ساکنان جهان تا سال ۲۰۰۳ به مشکلات جدی کمبود آب مواجه خواهند شد.^{۵۱} این گزارش ملل متحد به همکاری (۲۴) نهاد معتبر بین‌المللی تحت اداره ملل متحد برای کنفرانس بین‌المللی آب تهیه شده است. این وضعیت حیات و زندگی میلیون‌ها انسان را در کره زمین با پخش و نشر امراض به علت نبود و کمبود آب و تهدید می‌کند، همچنان منازعات اقلیمی و جنگ بر سر موضوع آب را در قبال دارد.^{۵۲}

همچنان در گزارش، انجمن اقتصادی بین‌المللی که در سال ۲۰۰۶ بیکن پایتخت چین دایر شده بود، آمده است: جهان به نقص و کمبود شدید آب مواجه است، علت آن نیازمندی روز افزون برای آب به علت ازدیاد نفوس بشری و عدد سکان جهان، خواننده شده است آمده کننده گان این گزارش نگرانی شان را بر کمبود آب در بیست سال آینده اظهار داشته و گفته اند: در بیست سال آینده کشورهای هند و ایالات متحده آمریکا قسمت بیشتر از محصولات زراعتی شان را به علت کمبود آب از دست خواهند داد. همچنان این گزارش بنا بر استناد آرای دانشمندان اقلیم‌شناسی اذعان داشته است که بیشترین کتله‌های برفی و یخبندان‌های جهان تا سال ۲۱۰۰ ذوب شده، در نتیجه حدود هفتاد نهر و رودخانه بین‌المللی خشک خواهد شد. موضوع آب در بیست سال آینده یکی از محورهای مهم سرمایه‌گذاری خواهد بود و آب ارزشمندتر از نفت خواهد بود.^{۵۳}

ز: آب‌های شور و شیرین

حسب مقدرات الله متعال، آب موجود در طبیعت به دو قسم شور و شیرین است. این موضوع دوبار در قرآن کریم در سوره‌های فرقان و فاطر ذکر شده است: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ﴾^{۵۴} و او ذاتی است که دو دریا را در کنار هم روان ساخت، یکی شیرین خوشگوار و دیگری شور تلخ است. این موضوع را قرآن کریم در مورد بیان قدرت و توانایی الله متعال بیان داشته است که مشعر به حقیقت مهم است و آن این که این شور و شیرین بودن آب‌ها کار تصادفی و بیهوده نیست؛ بلکه

^{۴۷}. ولید و دیگران، *ادارة المياه فی الاسلام*، ۲۱.

^{۴۸}. المياه | الأمم المتحدة (un.org) تاریخ استفاده: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵.

^{۴۹}. ولید و دیگران، *ادارة المياه فی الاسلام*، ۳۴.

^{۵۰}. ولید و دیگران، *ادارة المياه فی الاسلام*، ۳۴.

^{۵۱}. یحی حازم، آب‌های فرامرزی افغانستان سه تهدید و سه فرصت (چهارمین کنفرانس ملی آب (آب و نکشاف پایدار، ۱۳۹۵ ه.ش)، ۴.

^{۵۲}. محمد فضل و محمد عبد الخالق، *العربیة للعالم* (السعودية: جامعة الملك سعود النشر العلمی والمطابع، ۲۰۱۳ م)، ۸۱/۳؛ حازم *آب‌های فرامرزی افغانستان*

سه تهدید و سه فرصت"، ۲.

^{۵۳}. محمد فضل و محمد عبد الخالق، *العربیة للعالم*، ۸۲/۳؛ حازم، *آب‌های فرامرزی افغانستان سه تهدید و سه فرصت*، ۳.

^{۵۴}. الفرقان ۵۳/۲۵.

این امر، بیانگر تدبیر و تکوین حکمتی است که الله متعال آنرا مقدر داشته است.^{۵۵} اگر همه آب‌های روی زمین شور و تلخ می‌بود امکان زندگی در زمین متعذر می‌شد، به همین جهت الله متعال از باب منت بر بندگانش فرموده است: ﴿وَأَسْقِينَاكُمْ مَاءً قُرَاتًا﴾^{۵۶} و به شما (از زمین) آب شیرین نوشانیدیم. همچنان فرموده است: ﴿أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ أَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنزِلُونَ لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ﴾^{۵۷} آیا آبی را که می‌نوشید دیده‌اید؟ آیا شما آنرا از ابر پایین آورده‌اید یا ما آنرا فرود می‌آوریم؟ اگر بخواهیم آنرا شور می‌گردانیم پس چرا شکر نمی‌گزارید؟

این نعمت موجب شکرالله متعال می‌شود. اگر تمامی آب دریاها شیرین باشد، نظام زندگی مختل می‌شود، چون آب اقیانوس و بحار که بیشترین آب دنیا را تشکیل می‌دهند، مساحت زیادی را نسبت به زمین دارند، آرام و غیر متحرک و مملو از موجودات زنده‌اند؛ تعداد زیادی از این زنده جان‌ها به‌مرور زمان در داخل آب می‌میرند، اگر این آب‌ها شور نباشند همه بد بوی شده تمامی آب‌های اقیانوس‌ها و بحار ملوث شده، زندگی در سواحل این بحار و اقیانوس‌ها متعذر می‌گردد،^{۵۸} حکمت الله متعال تقاضا کرده است که آب‌های غیر متحرک شور و آب‌های آسمان، باران و متحرک شیرین، زلال و پاک باشند.^{۵۹} این همان تقدیر پایدار الله متعال برای همه کائنات است. ﴿صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَنْتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾^{۶۰} این آفرینش الله است، که همه چیز را استوار ساخت. یقیناً او به آنچه می‌کنید باخبر است. پس شور و شیرین بودن آب‌ها تصادفی نه؛ بلکه برخاسته از تقدیر پر از حکمت رب العلمین است که همه چیز را در این کون به اندازه معین و کیفیت مشخص قرار داده است.

ح: خلقت انسان و آب

الله متعال آدم علیه‌السلام، ابوالبشر را از «طین» خاک آمیخته با آب آفرید، خاک را هنگامی طین گفته می‌شود، که با آب مخلوط شود، الله متعال فرموده است: ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾^{۶۱} ذاتی که هر چیزی را آفریده و آنرا حسن و زیبایی بخشیده است و آفرینش انسان را از گل آغاز کرد.

بعد از آفرینش آدم، نسلش را ازدیاد بخشید و این ازدیاد نیز با آب بود، ﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ﴾^{۶۲} باز نسل او را از خلاصه آب حقیر (منی) آفرید. جنین و نطفه‌ای که انسان از آن تشکیل می‌شود، قبل از آنکه به علقه و مضغه مبدل شود، آب است. به همین جهت الله متعال در قرآن کریم، انسان را فرامی‌خواند؛ تا پیرامون این ماده آبی که انسان از آن تشکیل می‌شود، دقت و تفکر کند: ﴿فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ يُخْرَجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ﴾^{۶۳} پس باید انسان بنگرد که از چه آفریده شده است؟ از آب (منی) زودریزنده آفریده شده است که از میان استخوان پشت (مرد) و استخوان سینه (زن) بیرون می‌شود.

^{۵۵}. محمد بن عمر بن الحسن الملقب بـفخر الدین الرازی، مفاتیح الغیب - التفسیر الکبیر (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ هـ.ق)، ۴/۴۷۵.

^{۵۶}. المرسلات ۲۷/۷۷.

^{۵۷}. الواقعة ۶۷/۵۶-۷۰.

^{۵۸}. إسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم (بی‌جا: دار طیبة للنشر والتوزیع، ۱۹۹۹ م)، ۶/۱۱۷.

^{۵۹}. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۶/۱۱۷.

^{۶۰}. النمل ۸۸/۲۷.

^{۶۱}. السجدة ۷/۳۲.

^{۶۲}. السجدة ۷/۳۲.

^{۶۳}. الطارق ۵/۸۶-۶.

اگر انسان در این ماده آبی (نطفه) که انسان از آن آفریده شده است، دقت کند در می یابد، چه دوره‌های را طی می کند،^{۶۴} چگونه الله متعال در این ماده ویژگی‌های یک انسان کامل را با دقت جا داده، خصوصیات وراثتی و جنسیت در آن نهفته است و آن طبق تقدیر و برنامه الله متعال، در حرکت است که هیچ مداخله بشری در آن کارساز نیست.^{۶۵}

نه تنها انسان؛ بلکه همه زنده جان‌ها و جنبنده‌های روی زمین، با وجود اختلاف انواع و اقسامشان، محصول آب‌اند، یعنی از آب آفریده شده‌اند. الله متعال در قرآن کریم فرموده است: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾^{۶۶} و الله هر جنبنده‌ای را از آب آفریده است، پس بعضی از آن‌ها بر شکم خود راه می‌روند و بعضی از آن‌ها بر روی دو پا راه می‌روند و بعضی از آن‌ها بر روی چهارپا راه می‌روند. الله هر چه بخواهد می‌آفریند. البته الله بر هر چیز قادر است.

این اختلاف در آفرینش مخلوقات دلالت بر قدرت صانع حکیم دارد، چون همه از آب آفریده شده، از یک نوع آب تغذیه می‌شوند؛ اما حاصل متفاوت تقدیم انسان‌ها می‌کنند.^{۶۷} ﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزُرْعٌ وَنَخِيلٌ صَوْنًا وَعَيْرٌ صَوْنًا يُسْقَىٰ بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِّصِلُ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأَكْلِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾^{۶۸} و در زمین قطعه‌های کنار هم (به هم پیوسته) و باغ‌هایی از انگور و کشتزارها وجود دارد و درختان خرما چه از یک ریشه و چه از غیر یک ریشه که همه با یک آب، آبیاری می‌شوند؛ اما برخی را از لحاظ طعم و لذت بر برخی دیگر برتری می‌دهیم، یقیناً در این (اختلاف) نشانه‌هایی (قدرت الهی) است برای کسانی که می‌اندیشند.

این نباتات از یک آب، آبیاری می‌شوند؛ اما میوه‌های گوناگون با رنگ، طعم و شکل‌های مختلف محصول می‌دهند.^{۶۹} ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا﴾^{۷۰} آیا ندیدی که الله از آسمان آب فرود آورد، پس به وسیله آن (آب) میوه‌هایی مختلف و رنگارنگ بیرون آوردیم. تقاضای قیاس این است که این میوه‌ها از نظر طعم، رنگ و کیفیت همسان باشند، چون با یک آب، آبیاری می‌شوند و در یک قطعه زمین و خاک رشدونمو نموده، از یک هوا و فضا اکسیژن می‌گیرند، باید یک نوع محصول بدهند، تفاوت محصول آن، علامه قدرت الله متعال در این نوع میوه‌جات است.

ط: آب و پاکیزگی

اسلام دین طهارت و پاکیزگی است، به طهارت ظاهری و باطنی تشویق می‌کند، پاکیزگان را می‌پسندد. الله متعال فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ».^{۷۱} الله توبه‌کنندگان و پاکیزگان را دوست دارد. طهارت را شرط و اساس عبادت قرار داده است، پیامبر صلی الله علیه و سلم پاکیزگی را برخی از ایمان خوانده است: «الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ».^{۷۲} طهارت جزء ایمان است. قبل از عبادت باید انسان خودش را پاکیزه سازد. الله متعال فرموده است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ

^{۶۴} جمال‌الدین أبو الفرج عبد الرحمن الجوزي، زاد المسير في علم التفسير (بيروت: دار الكتاب العربي، ۱۴۲۲ هـ)، ۴/ ۴۲۹؛ محمد الطاهر بن محمد الطاهر ابن عاشور، التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد» (تونس: دار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م)، ۳۰/ ۱۲۳-۲۶۱؛ محمد بن أحمد بن مصطفى أبي زهرة، زهرة التفاسير (بي جا: دار الفكر العربي، ۱۰/ ۵۰۵۲-۵۰۵۳).

^{۶۵} إبراهيم القطان، تفسير التفسير للقطان، ۳/ ۴۲۶، (بترقيم الشاملة آليا)؛ محمد الأمين بن محمد المختار الشنقيطي، العذب الثمير من مجالس الشنقيطي في التفسير (مكة المكرمة: دار عالم الفوائد للنشر والتوزيع، ۱۴۲۶ هـ ق)، ۳/ ۲۷۹.

^{۶۶} النور ۴۵/۲۴.

^{۶۷} أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم السمرقندي، بحر العلوم (بي جا، بی تا)، ۲/ ۲۱۷.

^{۶۸} الرعد ۴/۱۳.

^{۶۹} السمرقندي، بحر العلوم، ۲/ ۲۱۷.

^{۷۰} الفاطر ۲۷/۳۵.

^{۷۱} البقرة ۲/۲۲۲.

^{۷۲} النيسابوري، المسند الصحيح المختصر، ۱/ ۲۰۳.

إِلَى الْمَرَاقِقِ وَأَمْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلِكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَرُوا^{۷۳}. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، چون به (قصد) نماز ایستادید، روی و دست‌هایتان را تا آرنج بشویید و سرهای خود را مسح کنید و پاهایتان را تا شتالنگ بشوید، اگر جنب بودید، پس خود را (خوب) پاک کنید (غسل کنید).

طهارت نظافت است، نظافت و قایه از امراض مختلف است، بیشترین امراض از اثر بی توجهی به نظافت، دامن گیر انسان می‌شود. به همین اساس، پیامبر اسلام صلی الله علیه و سلم، به پاک نگهداشتن محیط و ما حول زندگی دستور داده است. «إِنَّ اللَّهَ طَيِّبٌ يُحِبُّ الطَّيِّبَ، نَظِيفٌ يُحِبُّ النَّظَافَةَ، كَرِيمٌ يُحِبُّ الْكِرَمَ، جَوَادٌ يُحِبُّ الْجُودَ، فَتَطَهَّرُوا، أَفْنَيْتِكُمْ وَلَا تَسْبَهُوا بِالْيَهُودِ»^{۷۴}. خداوند خوشبو است خوشبویی را دوست دارد، پاکیزه است پاکیزگی را دوست دارد، ما حولتان را پاکیزه دارید، خود را به یهود همانند و مشابه نه سازید. آبی که از آسمان فرود می‌آید، نه تنها طاهر؛ بلکه طهور (مطهر) پاک‌کننده است.^{۷۵} «وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا»^{۷۶}. او ذاتی است که پیش از رحمت خود (باران) بادها را مژده‌دهنده فرستاد و از آسمان آب پاکیزه نازل کردیم. طهوریت مبالغه در طهارت است که مایه طهارت دیگر اشیا هم می‌شود.^{۷۷} در این آیه اشاره بر این است که آب باران هنگام نزولش از ابرها با وجود ملاقاتش با اجسام و ذرات در فضا در بالاترین درجه از نقائت و طهارت قرار دارد، افزون بر آن موجب پاک‌سازی هوا و فضا نیز می‌شود. دانشمندان گفته‌اند: بخار آب و بادها برخی از ذرات مضره از زمین را با خودشان به فضا حمل می‌کنند؛ لیکن اشعه آفتاب و اشعه مافوق بنفش و گاز اوزون^{۷۸} به‌عنوان وسایل تطهیرکننده هوا و قاتل جراثیم عمل کرده، باعث تطهیر فضا و قطرات باران می‌شود.

ی: آب و تداوی

آب، نعمت و رحمت الله متعال برای بندگانش است، استفاده‌های گوناگون در زندگی بشری دارد، یکی از موارد استفاده آن تداوی امراض است. الله متعال با آب مرض پیامبرش حضرت ایوب علیه‌السلام را شفا بخشید. چنانچه فرموده است: «وَأَذْكُرُ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ»^{۷۹}؛ و بنده ما ایوب را یاد کن وقتی که پروردگارش را فریاد کرد که همانا شیطان به من رنج و عذاب رسانده است. (گفتم) پای خود را به زمین بزن (تا از زیر پایت چشمه‌ای جاری کنیم)، این چشمه برای شست‌وشو و هم سرد و نوشیدنی است.

این آیه بهترین دلیل است، براینکه آب یکی از وسایل علاج است و حضرت ایوب علیه‌السلام را الله متعال با نوشیدن و غسل کردن به آب دستور داد؛ تا مرضش شفا یابد. زمخشری در تفسیر این آیه گفته است: به اثر ضربه پای حضرت ایوب دو چشمه پدید آمد، ایوب علیه‌السلام از یکی نوشید و از دیگری دوش گرفت، درد و مرض ظاهری و باطنی‌اش به اذن الله متعال شفا یافت.^{۸۰}

^{۷۳}. المائدة ۶/۵.

^{۷۴}. محمد بن عیسی الترمذی، سنن الترمذی (مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ۱۹۷۵م). "أدب"، ۴۱ (۲۷۹۹).

^{۷۵}. الرازي، مفاتيح الغيب أو التفسير الكبير، ۴/۲۴، ۴۶۶؛ السمرقندي، بحر العلوم، ۵۴۱/۲.

^{۷۶}. الفرقان ۴۸/۲۵.

^{۷۷}. محمد بن أحمد بن أبي بكر القرطبي، الجامع لأحكام القرآن (القاهرة: دار الكتب المصرية، ۱۹۶۴م)، ۳۹/۱۳؛ نظام الدين الحسن بن محمد النيسابوري،

غرائب القرآن و رغائب الفرقان (بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۶ هـ ق)، ۲۴۱/۵.

^{۷۸}. اوزن، صورت خاص از اکسیجن قسمیکه یکی از اجزای سه گانه اتم است (O_3)، هنگامی تشکیل می‌شود که هوا به تخلیف برقی مواجه شود، بوی اوزن شبیه بوی ماهی است، کثافت آن مساوی به یک‌ونیم برابر اکسیجن است و در حرارت (۱۱۱،۵*) خشک می‌شود و بیشتر از اکسیجن در آب قابل ذوب است.

^{۷۹}. الص ۴۱/۳۸-۴۲.

^{۸۰}. محمود بن عمرو بن أحمد جار الله، الزمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل (بيروت: دار الكتاب العربي، ۱۴۰۷ هـ ق)، ۹۷/۴.

با وجود پیشرفت علوم، هنوز علاج امراض با آب، مروج است، اطباء و متخصصین به آن توصیه می‌کنند، آب بهترین وسیله برای فرونشاندن حرارت وجود به حساب می‌آید.^{۸۱} در آیه مبارکه، طبیعت و کیفیت آبی را که حضرت یونس علیه‌السلام با آن صحت‌یاب شد، بارد و سرد توصیف کرده است، کاوش‌های علمی نیز اهمیت آب سرد را در تداوی و علاج امراض تأیید کرده است، به گونه مثال: شستن روی با آب سرد و غسل کردن در آن، به تعقیب اولین تماس آب سرد به وجود انسان احساس راحت و شادی کرده، دوران خون در وجود نشاط تازه می‌یابد، انسان احساس آرامش می‌کند.^{۸۲} افزون بر آن توان بدنی و عقلی و فعالیت‌های وظیفوی جسمی انسان را به شکل عموم افزایش می‌دهد، این همان حکمتی است که الله متعال به بارد بودن آب شفابخش حضرت ایوب علیه‌السلام اشاره کرده است. به همین جهت اطباء غسل کردن با آب را سرد توصیه می‌کنند.^{۸۳} شاید یکی از حکمت‌های وضوء گرفتن برای هر نماز، در کنار تعبدی بودن، توجه به صحت‌مندی انسان‌های عابد باشد. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرموده است: **«أَرَأَيْتُمْ لَوْ أَنَّ نَهْرًا بِبَابِ أَحَدِكُمْ يَغْتَسِلُ فِيهِ كُلَّ يَوْمٍ خَمْسًا، مَا تَقُولُ: ذَلِكَ يَبْقِي مِنْ دَرَنِهِ «قَالُوا: لَا يَبْقِي مِنْ دَرَنِهِ شَيْئًا، قَالَ: «فَدَلِكَ مِثْلُ الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ، يَمْحُو اللَّهُ بِهِ الْخَطَايَا».**^{۸۴} به من خبر دهید، اگر دم در یکی از شما نهری جاری باشد، هر روز پنج بار در آن غسل کند، چه می‌گویید، آیا چرکی در وجودش باقی می‌ماند؟ گفتند خیر. چرکی باقی نمی‌ماند. پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم فرمود: این‌گونه است، مثال نمازهای پنج‌گانه که خطاهای انسان را محو می‌کند. استعمال بار بار آب در یک روز، در کنار زدودن کثافات ظاهری، ملالت‌های روانی و جسمی انسان را نیز برطرف می‌کند و بر صحت‌مندی انسان کمک قابل ملاحظه می‌رساند. این حدیث اشاره دارد براینکه همان‌گونه که آب چرک و کثافات ظاهری را پاک می‌کند نماز سیئات و اوساخ باطنی انسان را صیقل می‌دهد.^{۸۵} حضرت عایشه صدیقه، زوجه مطهره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم روایت کرده است: هنگامی که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم در مرض الموت بود، ظرفی از آب نزدشان قرار داشت، دستشان را تر کرده و به چهره مبارک‌شان می‌مالید و می‌گفتند: **«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، إِنَّ لِّلْمَوْتِ سَكْرَاتٍ؛** تا اینکه دنیای فانی را وداع گفت.^{۸۶} ملا علی قاری گفته است: مستحب است که فرد قریب الموت دستش را در آب تر کرده، بر سر و صورتش بمالد، اگر او توان چنان کار را ندارد، این کار را دیگران که در اطراف او اند انجام دهند، این کار برای تسکین هر درد و مرضی مفید است.^{۸۷} همچنان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم، برای علاج تب استعمال آب سرد را توصیه کرده فرموده است: **«الْحُمَّى مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ فَأَبْرِدُوهَا بِالْمَاءِ أَوْ قَالَ بِمَاءِ زَمْزَمَ.»**^{۸۸} تب از حرارت جهنم است، آنرا با آب و یا آب زمزم سرد سازید. آنچه را پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم در رابطه به تبرید تب، با آب توصیه کرده است، علم طب و اطباء نیز به آن توصیه کرده‌اند.^{۸۹} آنچه طب امروز به آن دست‌یافته، قرآن کریم هنگام نزولش آنرا بیان داشته است که حکایتاً از ایوب علیه‌السلام در قرآن کریم وارد شده است. **«هَذَا مُعْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ».** آیه مبارکه اشاره دارد که تداوی و علاج با آب دو قسم خارجی (با غسل کردن) و داخلی (با نوشیدن) بوده می‌تواند. نوع تداوی داخلی و خارجی مربوط به افراد می‌شود که به کدام نوع مرض داخلی و یا خارجی مبتلا اند.

۸۱. مهدی شیرازی، *ماساژ و آب درمانی* (تهران: انتشارات علم، ۱۳۹۶ ه.ش)، ۱۳۴-۱۳۶؛ *العلاج بالماء: دليلك الشامل لتعرف عليه - ويب طب* (آخرین استفاده: ۲۰ حوت ۱۴۰۲) webteb.com.

۸۲. محمد شفیق سخی‌زاده، *تربیت بدنی معالجوی* (کابل: انتشارات تمدن شرق، ۱۴۰۱)، ۷۰؛ *فوائد دوش آب سرد: ۱۹ فایده‌ی شگفت‌انگیز دوش آب سرد - ستاره* (۲۰ حوت ۱۴۰۲) setare.com.

۸۳. *فوائد دوش آب سرد: ۱۹ فایده‌ی شگفت‌انگیز دوش آب سرد - ستاره* (۲۰ حوت ۱۴۰۲) setare.com.

۸۴. أبو عبدالله محمد بن إسماعيل البخاري، *صحيح البخاري*، المحقق: مصطفى ديب البغا (دمشق: دار إبن كثير، ۱۴۱۴ ه.ق/ ۱۹۹۳ م)؛ "صلاة"، ۶، (۵۲۸).

۸۵. محمد الأمين بن عبدالله العلوي الأرمي، *الكوكب الوهاج شرح صحيح مسلم* (بي‌جا: دار طوق النجاة)، ۹/ ۱۴۷؛ زين الدين عبد الرحمن بن أحمد ابن رجب، *فتح الباري شرح صحيح البخاري* (المدينة النبوية: مكتبة الغرباء الأثرية، ۱۹۹۶ م)، ۲۲۱/ ۴.

۸۶. البخاري، "مغازي"، ۸۳، (۴۴۴۹).

۸۷. علي بن سلطان محمد، أبو الحسن نور الدين الملا القاري الهروي، *مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح* (بيروت: دار الفكر، ۲۰۰۲ م)، ۳۸۴۶/ ۹.

۸۸. البخاري، "بدء الخلق"، ۹، (۳۲۶۱).

۸۹. سخی‌زاده، *تربیت بدنی معالجوی*، ۷۱.

بیشترین امراض جلدی در ظاهر خارجی معلوم می‌شوند و شاید عامل داخلی هم داشته باشند که بعد از معاینه طبیب عامل اصلی معلوم می‌شود.^{۹۰}

ک: آب و چاه‌های شفا بخش

این حقیقت مسلم است که برخی از چشمه‌ها و چاه، اثر و نقش مهم در تداوی و علاج برخی از امراض داشته‌اند، شفا بخش بودن برخی از این چشمه‌ها به نصوص و تجربه ثابت شده است. از جمله آب چاه زمزم. این قیم گفته است: به تجربه به من و دیگران استشفاء به آب زمزم ثابت شده است، امور عجیبی را در طلب استشفاء به آب زمزم تجربه کردم و از امراض مختلف به اذن الله متعال شفا یافتم، افرادی را دیدم که از آب زمزم تغذیه می‌کردند، نیم ماه و بیشتر از آن احساس گرسنگی نمی‌کردند، مانند دیگر حجاج به طواف بیت‌الله ادامه می‌دادند. به من خبر دادند که یکی از این افراد تا مدت چهل روز به این حالت ادامه می‌داد، روزه می‌گرفت و... طواف بیت‌الله رامی‌کرد.^{۹۱}

آب زمزم سردار آب‌ها، شریف‌ترین و والاترین آن‌ها است، محبوب و با ارزش‌ترین آب نزد مردم، آب زمزم است، حضرت جبرئیل چاه آنرا کافته و الله متعال اسماعیل علیه‌السلام را از آن آب نوشانیده است.^{۹۲}

حضرت عبدالله بن عباس از پیامبر صلی‌الله علیه و سلم روایت کرده است: *إِمَاءٌ زَمَزَمَ لِمَا شَرِبَ لَهُ، إِنَّ شَرِبَتْهُ تَسْتَشْفِي بِهِ شَفَاكَ اللَّهُ، وَإِنْ شَرِبَتْهُ لَشَبِعَكَ اللَّهُ بِهِ، وَإِنْ شَرِبَتْهُ لَيَقْطَعَ ظَمَأَكَ قَطْعَهُ اللَّهُ، وَهِيَ هَزْمَةٌ جَبْرِيْلَ وَسُقْيَا اللَّهِ إِسْمَاعِيلَ*^{۹۳} آب زمزم (برآورده‌کننده) هر هدفی است که به مقصد آن نوشیده شود؛ اگر آنرا ب ه مقصد شفا بنوشی الله متعال شفایت می‌دهد؛ اگر ب ه مقصد رفع گرسنگی بنوشی، الله متعال سیرت می‌کند؛ اگر ب ه مقصد رفع تشنگی بنوشی، الله متعال تشنگی‌ات را مرفوع می‌سازد. حفر کننده چاه زمزم حضرت جبرئیل بود، آبی است که الله متعال اسماعیل علیه‌السلام را از آن نوشانید.

انسان توان تحمل گرسنگی را در مدت طولانی دارد؛ اما عطش و تشنگی را دیر تحمل کرده نمی‌تواند؛ بلکه منجر به هلاکت وی می‌گردد، این به جهتی است که آب از مهم‌ترین عناصر حیاتی تشکیل‌دهنده وجود انسان است. انسان در حالت عادی به مقدار یک و نیم لیتر آب در روز نیاز دارد، بیشترین آب وجود انسان ب ه شکل بول و پیشاب از وجود انسان دفع می‌شود، بول همان آب‌های اضافی وجود است که بعد از شست‌وشوی مجاری وجود، املاح اضافی را با خودش بیرون می‌کند؛ اگر این مواد فاضله در وجود تجمع کند، گرده‌ها از فعالیت بازمانده، باعث هلاکت وجود می‌شود.^{۹۴} به همین جهت هرگاه انسان یک در صد آب وجودش را از دست دهد، احساس تشنگی می‌کند، هنگامی که سه درصد آب وجودش کم شود، زبان، حلق و گلوی خشکیده و در صورتی که پنج الی هشت در صد آب وجودش بکاهد، خطر صحنی و ذهنی وی را تهدید و در صورت ادامه این وضعیت، منجر به هلاکت و مرگ وی خواهد شد.^{۹۵}

^{۹۰} عبدالله بن عبد العزیز المصلح، قواعد تناول الإعجاز العلمي والطبي في السنة وضوابطه (المدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بی‌تا)، ۴۱.

^{۹۱} محمد بن ابی بکر بن ایوب بن سعد شمس الدین ابن قیم، الطب النبوی (بیروت: دار الهلال، بی‌تا)، ۲۹۸.

^{۹۲} زین الدین محمد المناوی، فیض القدر شرح الجامع الصغیر (مصر: المكتبة التجارية الكبرى، ۱۳۵۶ ه.ش)، ۴۰۴/۵؛ جوزیه، الطب النبوی، ۲۹۸.

^{۹۳} علی بن عمر بن احمد بن مهدی بن مسعود الدارقطنی، سنن الدارقطنی (بیروت: مؤسسة الرسالة، ۲۰۰۴ م)، ۳/۳۵۴، (۲۷۳۹).

^{۹۴} ما هو لون البول الطبيعي - موضوعت (mawdo3.com) (تاریخ استفاده: ۲۰ حوت ۱۴۰۲)، ما هو ترکیب البول | الطبي (altibbi.com) (تاریخ استفاده:

۲۰ حوت ۱۴۰۲)، بند آمدن ادرار و یا شاش بند ادرار و یا احتباس بول | تجارب طب سنتی و اسلامی حسین معارفی (tajarobteb.ir)

(تاریخ استفاده: ۲۰ حوت ۱۴۰۲)

^{۹۵} صالح، من کل شیء موزون (بی‌جا، بی‌تا)، ۱۲۲.

ل: مصرف آب به قدر نیاز

از آنجایی که آب از مهم ترین نیازهای زندگی در نظام حیات است، حجم آن به قدر معین وجود دارد، نه زیاد است که باعث هلاکت موجودات در کائنات شود و نه آن قدر محدود و کم است که زنده جانها از نبود آن بمیرند.^{۹۶} الله متعال فرموده است: ﴿إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِعَدَلٍ﴾.^{۹۷} ما هر چیزی را به اندازه و قدر معین آفریدم. اگرچه خزانه های آن نزد الله متعال است، ب ه قدر و اندازه ضرورت انسانها و کائنات آنها فرود می آورد. ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِلُهُ إِلَّا بِمَعْلُومٍ﴾؛^{۹۸} و هیچ چیزی نیست؛ مگر اینکه خزانه های آن پیش ماست و (لیکن) آنها جز به اندازه معین نازل نمی کنیم. نزول باران از آسمان و تمکن آن در زمین طبق برنامه و اراده الله متعال است که بشر با وجود پیشرفت تکنالوجی توان فرود آوری آنها از ابرها و ذخیره سازی آنها در زمین ندارد؛ اگر الله متعال بخواهد آب های موجود را محو کند انسان توانایی جلوگیری از آنها ندارد. چنانچه فرموده است: ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِهَدْيٍ فَأَسْكَنَاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَىٰ ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾؛^{۹۹} و از آسمان آب را به اندازه فرود آوردیم و آنها در زمین جای دادیم؛ و همانا ما بر بردن آن تواناییم. همچنان الله متعال فرمود است: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْحَابَ مَأْوِكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ﴾.^{۱۰۰} بگو: به من خبر دهید اگر آب شما در زمین فرو رود، چه کسی برایتان آبی روان (و شیرین) می آورد؟ مکلفیت انسانها در قبال آب استفاده درست از آن است. عوامل عمده کمبود آب مدیریت نادرست آن توسط افراد بشر، عدم رعایت عدالت در توزیع و استفاده، آلوده سازی بدون رویه آن است؛ اگر به طور درست و معیاری از آب های موجود در زمین استفاده شود، دقیقاً ساکنان زمین به نبود و کمبود آب مواجه نخواهند شد؛ چون آب به اساس تقدیر الله متعال به اندازه و نیاز انسان آفریده شده و در زمین قرار داده شده است.

م: آب و ایجاد تمدن بشری

آب، عامل عمده در ایجاد تمدن بشری است، تمدن بشری از کنار آبها و رودخانهها، نشأت کرده است.^{۱۰۱} جزیره العرب قبل از ایجاد و حفر چاه زمزم سرزمین خشک بی آب و علف و آبادی و خالی از سکنه بود؛ چون امکان زندگی به علت نبود آب وجود نداشت. این موضوع در قول ابراهیم علیه السلام که قرآن کریم آنها حکایت کرده است هویدا است: ﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْنَدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ﴾.^{۱۰۲} ای پروردگار ما! من (یکی از) فرزندانم را در دره بی کشت و زرع در کنار خانه محترم تو سکونت داده ام، پروردگارا! تا اینکه نماز را برپا دارند، پس چنان کن که دل های برخی از مردم به سوی آن مایل گردد و از میوه ها به آنان روزی ده، باشد که شکرگزاری کنند. بعد از اسکان ذریه ابراهیم علیه السلام در مکه و حفر چاه زمزم، حیات در این جزیره آغاز و تمدن مهم و سرنوشت ساز بشری در این مقام شکل گرفت. حسب گواهی تاریخ، قدیمی ترین تمدن های انسانی از کنار آب های رود نیل و فرات و جیحون سر برآورده اند.^{۱۰۳} زراعت که اثر و نقش مهم در تکوین تمدن بشری دارد، اولین بار در کنار همین رودخانه ها شکل گرفته و پیشرفته شده است.^{۱۰۴}

^{۹۶} ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۴۷۰/۵.

^{۹۷} القمر ۴۹/۵۴.

^{۹۸} الحجر ۲۱/۱۵.

^{۹۹} المؤمنون ۱۹-۱۸/۲۳.

^{۱۰۰} الملک ۳۰/۶۷.

^{۱۰۱} رویان، عبدالقدیر و امیری، ضیاء الحق، جغرافیای روستایی - شهری (کابل: انتشارات سعید، ۱۹۷)، ۳۳؛ حازم، آب های فرامرزی افغانستان سه تهدید و سه فرصت، ۲.

^{۱۰۲} الإبراهیم ۳۷/۱۴.

^{۱۰۳} محمد ابراهیم عبده، تفسیر القرآن الکریم (جزء عم) (بیروت: دار زیدون، بی تا)، ۱۴.

^{۱۰۴} عبد العزیز صالح، الشرق الأدنى القديم في مصر والعراق (بی جا: مکتبه دارالزمان)، ۵؛ الزراعة في مصر - المعرفة (marefa.org) (تاریخ استفاده: ۲۰

حوت ۲۰۱۲) تاریخچه کشت گندم (golard.com) (تاریخ استفاده: ۲۰ حوت ۲۰۱۲)، تحقیق در مورد گندم (magirans.com)، (تاریخ استفاده: ۲۰

حوت ۲۰۱۲)، مقاله گندم (bankmaghaleh.ir) (تاریخ استفاده: ۲۰ حوت ۲۰۱۲) تاریخ استفاده ۲۹ دلو ۱۴۰۲ ه.ش.

تمدن کم نذیر مصریان از برکت وجود رود نیل بود که به ساختن باغ‌ها، اماکن، مفخر دست یافتند و نسل به نسل از آنان بجا مانده است. قرآن کریم از این تمدن مصریان حین حکایت از سرنوشت و غرق شدن فرعونیان یادآوری کرده است. ﴿كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعَيْونٍ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ وَنَعْمَةً كَانُوا فِيهَا فَكَهِنَ كَذَلِكَ وَأُورَثْنَاهَا قَوْمًا آخِرِينَ فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ﴾.^{۱۰۵} (پس از غرق شدن) چه باغ‌ها و چشمه‌های بسیاری را گذاشتند و چه کشتزارها و جایگاهی عالی (را بجا گذاشتند) و چه نعمتی که در آن شاد و خرم بودند. این طور (شد) و ما همه این نعمت‌ها را از آن‌ها گرفتیم و به قوم دیگری دادیم. پس نه آسمان بر (حال) آن‌ها گریست و نه زمین؛ و نه از مهلت داده شدگان بودند.

۱. تمدن شهر سبا

تمدن قوم سبا در کنار سد مآرب، بنا شده بود، مردم آن منطقه از نعمات گوناگون الله متعال سود می‌بردند همین که از اوامر الله متعال سرپیچی کردند، الله متعال به‌عنوان مجازات آب‌شان را خشکاند و اهل منطقه ناگزیر شده به گوشه و کناره‌های جزیره العرب کوچیدند. قرآن کریم این داستان را چنان حکایت کرده است: ﴿لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبِّ غَفُورٌ فَاعْرَضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِيْ اُكُلٍ خَمْطٍ وَاَنْثَلٍ وَشَيْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِيْ اِلَّا الْكٰفِرُوْنَ﴾.^{۱۰۶} بی‌گمان برای (قوم) سبا در محل سکونت‌شان نشانه ای بود: دو باغ از جانب راست و از جانب چپ، (گفتیم) از روزی پروردگارتان بخورید و شکر او را به جای آورید، شهری است پاکیزه و پروردگاری است آمرزنده؛ اما آنان روی گرداندند، پس سیلی ویرانگر را بر آنان فرستادیم و به جای آن دو باغ‌شان دو باغ دیگر عوض دادیم که دارای میوه‌های تلخ و درخت گز و اندکی از درخت کنار بود. این عقوبت را به سزای کفرشان به آنان دادیم و آیا جز ناسپاس را مجازات می‌کنیم؟ با اعراض و نافرمانی از الله متعال آب‌های شان خشکید، تمدن شان از هم پاشید سرنوشت شان به آوارگی بسوی جزیره العرب انجامید.^{۱۰۷}

^{۱۰۵}. الدخان ۲۵/۴۴-۲۶.

^{۱۰۶}. السبأ ۱۵/۳۴-۱۷.

^{۱۰۷}. ابن کثیر، تفسیر ابن کثیر، "سلامة"، ۶ (۵۰۴)؛ حسن ابراهیم حسن، تاریخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي (بيروت: دارالجيل، ۱۹۹۶ م)، ۲۷-۲۸/۱.

نتیجه گیری

از تحقیقی که پیرامون موضوع (نقش آب در زندگی از منظر قرآن کریم) صورت گرفته است، نتایج آتی را می توان به دست آورد: آب، نعمت الله متعال، مایه حیات زنده جانها، عامل انکشاف و پیشرفت های بشری در بخش های صنعت، صحت، کشاورزی و زراعت و تأمین کننده شرایط عبادت است. آب، در قرآن کریم به تعبیرات مختلف به دفعات زیاد ذکر شده است؛ اما اسم جامع برای همه تعبیرات آن لفظ «ماء» است. افزون بر انسان ها نبات و بقیه زنده جانها نیز حق و حقوقی در آب دارند، برای زنده ماندن، رشد و نمو اعطای ثمر و حاصل برای انسان و بقیه روزی خواران، باید آب برایشان تأمین باشد.

انسان به عنوان گل سرسبد مخلوقات و بهترین آنان که همه موجودات جهان برای آن و او برای عبادت، تعمیر و آبادانی زمین آفریده شده است، خلیفه الله متعال در زمین است، یکی از وظایفش محافظت از آب است. استفاده از آب حق مسلم و بلامنازع هر انسان است، به اندازه ای که بسنده ای نیازهای زندگی اش باشد، برای همیشه و به طریقه مصون و امن به آن دسترسی داشته باشد. چون ملکیت آب انحصاری نیست؛ همه انسانها به طور مساوی در آن حق دارند، آب، به عنوان نعمت و رحمت الله متعال برای بندگان، استفاده های گوناگون در زندگی بشری دارد، یکی از موارد استفاده آن تداوی امراض است. الله متعال با آب مرض پیامبرش حضرت ایوب علیه السلام را شفا بخشید. شفا بخش بودن برخی از آبها به نصوص و تجربه ثابت شده است. آب زمزم سردار آبها، شریف ترین و والاترین آنها است، محبوب و با ارزش ترین آب نزد مردم، آب زمزم است، حضرت جبرئیل چاه آنرا کافته و الله متعال اسماعیل علیه السلام را از آن آب نوشانیده است.

با گواهی قرآن کریم تاریخ و باستان شناسی آب، عامل عمده در ایجاد تمدن بشری است، تمدن بشری از کنار آبها و رودخانهها، نشأت کرده است. تمدن کم نذیر مصریان، از وجود رود نیل بود که به ساختن باغها و اماکن مفخر دست یافتند و نسل به نسل از آنان به جا مانده است. ملکیت آب در روابط بین المللی نقطه و محور اساسی را تشکیل می دهد؛ چون برخی از دریاها و رودها، از مرزهای چندین کشور عبور می کند ملت های مختلف از آن استفاده می کنند، در اداره امور این رودخانهها افزون بر ملت ها، کشورها نیز دخیل هستند، احیانا نزاع های در این زمینه به وقوع می پیوندد، منازعه بر امور آب بر بقیه روابط میان کشورها و ملت ها اثر می گذارد.

فهرست منابع

قرآن كريم

- ابن رجب، زين الدين عبد الرحمن بن أحمد. فتح الباري شرح صحيح البخاري. المدينة النبوية: مكتبة الغرباء الأثرية، ١٩٩٦ م الطبعة: الأولى.
- ابن عابدين، محمد أمين بن عمر بن عبد العزيز. رد المحتار على الدر المختار. بيروت: دار الفكر، ١٩٩٢ م، الطبعة: الثانية.
- ابن عاشور، محمد الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر. التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد». تونس: الدار التونسية للنشر، ١٩٨٤ م.
- ابن كثير، أبو الفداء واسماعيل بن عمر، تفسير القرآن العظيم (دارالطبية، ١٩٩٩ م) ٤/٤٧٩.
- أبو البقاء الحنفي، الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية، بي جا، بي تا.
- أبو البقاء الحنفي، أيوب بن موسى الحسيني القريمي الكفوي. الكليات معجم في المصطلحات والفروق اللغوية. بيروت: مؤسسة الرسالة، بي تا.
- أبي زهرة، محمد بن أحمد بن مصطفى. زهرة التفاسير. بي جا: دار الفكر العربي، بي تا.
- الأرمي، محمد الأمين بن عبد الله العلوي. الكوكب الوهاج شرح صحيح مسلم (المسمى: الكوكب الوهاج والرؤوس البهّاج في شرح صحيح مسلم بن الحجاج). دار المنهاج - دار طوق النجاة. ٢٠٠٩ م، الطبعة: الأولى.
- البخاري، أبو عبدالله محمد بن إسماعيل الجعفي، صحيح البخاري. المحقق: د. مصطفى ديب البغا. المجلد ٥. دمشق: دار ابن كثير، دار اليمامة، الطبعة الأولى، ١٤١٤ هـ ش / ١٩٩٣ م.
- البنداق، محمد صالح. هداية الرحمن لالفاظ وآيات القرآن. بيروت: دار الآفاق الجديدة، ١٩٨١ م.
- الترمذي، محمد بن عيسى. سنن الترمذي. مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٩٧٥ م، الطبعة: الثانية.
- جار الله، محمود بن عمرو بن أحمد الزمخشري. الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤٠٧ هـ ق، الطبعة: الثالثة.
- الجوزي، جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن. زاد المسير في علم التفسير. بيروت: دار الكتاب العربي، ١٤٢٢ هـ ق، الطبعة: الأولى.
- الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم. الطب النبوي. بيروت: دار الهلال، بي تا.
- الجوزية، محمد بن أبي بكر بن أيوب بن سعد شمس الدين ابن قيم. تفسير القرآن الكريم (ابن القيم). بيروت: دار ومكتبة الهلال، ١٤١٠ هـ ق، الطبعة: الأولى.
- الجوهري، إسماعيل بن حماد. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية. بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٨٧ م، الطبعة: الرابعة.
- حازم، يحيى. آبهاي فرامرزي افغانستان سه تهديد وسه فرصت. چهارمين كنفرانس ملي آب (آب ونكشاف پايدار)، ١٣٩٥ هـ ش.
- حسن، ابراهيم حسن. تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي. بيروت: دارالجيل، ١٩٩٦ م.
- الخضير، عبد الكريم بن عبد الله. شرح بلوغ المرام بترقيم الشاملة آلبا بي جا، بي تا.
- الخطابي، حمد بن محمد بن إبراهيم. معالم السنن. وهو شرح سنن أبي داود. حلب: المطبعة العلمية، ١٩٣٢ م، الطبعة: الأولى.
- الدارقطني، علي بن عمر بن أحمد بن مهدي بن مسعود. سنن الدارقطني. بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٠٤ م، الطبعة: الأولى.
- الرازي، محمد بن عمر بن الحسن الملقب بفخر الدين الرازي. مفاتيح الغيب = التفسير الكبير. بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٤٢٠ هـ ق، الطبعة: الثالثة.

- رویان عبدالقدیر، امیری، ضیاء الحق. *جغرافیای روستایی* - شهری. کابل انتشارات سعید، ۱۹۹۷م، چاپ دوم.
- السَّجِسْتَانِي، أبو داود سليمان بن الأشعث. *سنن أبي داود*. بيروت: المكتبة العصرية، صيدا، بی تا.
- السمرقندي، أبو الليث نصر بن محمد بن أحمد بن إبراهيم. *بحر العلوم*. بی جا بی تا.
- الشنقيطي، محمد الأمين بن محمد المختار. *العَدَبُ التَّمِيمُ مِنْ مَجَالِسِ الشَّنَقِيطِيِّ فِي التَّفْسِيرِ*. مكة المكرمة: دار عالم الفوائد للنشر والتوزيع، ۱۴۲۶ هـ ق، الطبعة: الثانية.
- الشيباني، أحمد بن محمد بن حنبل. *مسند أحمد بن حنبل*. مؤسسة الرسالة، ۲۰۰۱م، الطبعة: الأولى.
- صالح، عبدالعزيز. *الشرق الادنى القديم في مصر والعراق*. مكتبة دار الزمان، بی تا.
- عبده، محمد ابراهيم. *تفسير القرآن الكريم*. (جزء عم). بيروت: دارزيدون، بی تا، الطبعة الثانية.
- عظیمی، محمد عظیم. *جغرافیای انسانی افغانستان*. تهران: میدان انقلاب خیابان کارگر جنوبی حیان روانمهر پلاک ۱۴۵، ۱۳۹۱. هـ ش، طبقه دوم. طبع اول.
- القاري، علي بن (سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الملا الهروي. *مرقاة المفاتيح شرح مشكاة المصابيح*. بيروت: دار الفكر، ۲۰۰۲م، الطبعة: الأولى.
- القرطبي، محمد بن أحمد بن أبي بكر. *الجامع لأحكام القرآن = تفسير القرطبي*. القاهرة: دار الكتب المصرية، ۱۹۶۴م، الطبعة: الثانية.
- القطان، إبراهيم. *تيسير التفسير للقطان (بی جا: بی تا، بترقيم الشاملة آليا)*، ۴/۲۶. ۴.
- قلعجي محمد رواس، قنبي حامد صادق. *معجم لغة الفقهاء*. دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۴۰۸، الطبعة: الثانية.
- محمد فضل. محمد عبدالخالق. *العربية للعالم*. السعودية: جامعة الملك سعود النشر العلمي والمطابع، ۲۰۱۳م.
- المصلح، عبدالله بن عبد العزيز. *قواعد تناول الإعجاز العلمي والطبي في السنة وضوابطه*. بلمدينة المنورة: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، بی تا.
- المناوي، زين الدين محمد. *فيض القدير شرح الجامع الصغير*. مصر: المكتبة التجارية الكبرى، ۱۳۵۶ هـ ق، الطبعة: الأولى.
- النيسابوري، مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري. *المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم*. دار بيروت: إحياء التراث العربي، بی تا.
- النيسابوري، نظام الدين الحسن بن محمد. *غرائب القرآن ورغائب الفرقان*. بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۶ هـ ق، الطبعة: الأولى.
- وليد، عبدالرحمن وهمكاران. *ادارة المياه في الاسلام، المجلة العربية لاختلاقيات المياه*. العدد (۱)، ابريل، ۲۰۱۸م.
- عماره، هانى عبدالقادر. *الماء بين العلم والايمان*. المملكة الاردنية الهاشمية: دار زهران للنشر والتوزيع، ۲۰۱۲م.
- العلاج بالماء: دليلك الشامل لتعرف عليه - ويب طب (webteb.com)
- فوايد دوش آب سرد: ۱۹ فایدهی شگفت انگیز دوش آب سرد - ستاره (setare.com)
- ما هو لون البول الطبيعي - موضوع (mawdoo3.com)؛ ما هو تركيب البول | الطبي (altibbi.com)
- المياه | الأمم المتحدة (un.org) تاريخ استفاده: ۱۴۰۲/۱۱/۲۵
- الزراعة في مصر - المعرفة (marefa.org) تاريخچه كشت گندم (golard.com)؛ تحقيق در مورد گندم (magirans.com)؛ مقاله گندم (bankmaghaleh.ir) تاريخ استفاده ۲۹ دلو ۱۴۰۲.